

SMRCZ ÁDÁM

A HOMO OECOMICUS ÉS HOMO POLITICUS CSATÁJA A 19. SZÁZADI MAGYAR POLITIKAI ESZMETÖRTÉNETBEN

...elismerte ugyan az emberek magánérdekek általi motiváltságát, ám úgy vélte, hogy az utóbbiba egy általa „közérületnek” nevezett változó is természetesen be kell hogy épüljön...

Bevezetés

■ Azt, hogy az egyének magánérdekekkel rendelkeznek, ténykedéseik során pedig ezeknek a magánérdekeknek az érvényesítésére törek-szenek, feltehetően soha senki nem vonta két-ségbe. A magánérdek-érvényesítés erkölcsi megítélése azonban hosszú és kacsaringós utat járt be az európai eszmetörténet során. A Pla-tónnal és Arisztotelésszel kezdődő, majd évszázadokon átívelő filozófiai hagyomány még – tudomásul véve a túlzott magánérdek-érvényesítésben rejlő társadalmi és politikai kockázatokat – az egyéni önkorlátozást állította követendő példaként a társadalmi és politikai stabilitásra vágyó polgárok elé.¹ Igazán komoly változást csak a 17–18. század hozott ezen a téren, amikor is a magánérdek-követés egyre inkább a gazdasági fejlődés és a társadalmi jólét legfőbb le-téteményeseként kezdett feltűnni, ami pedig a közvélemény szemében is egyre kívánatosabbá tette e gyakorlatot. Albert Hirschman konkrétan Bernard de Mandeville-t és Adam Smitht neve-zi meg e gondolat ötletgazdáiként, akik azonban nem tettek mást szerinte, mint hogy a „szenvedély” (passion) és a „bűn” (vice) szavakat az „előny” (advantage) és az „érdek” (interest) kife-jezésekkel helyettesítették be, tehát mintegy

A tanulmány az OTKA K 143251 azonosító számú projekt keretében, a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, az NKFI Hivatal által kibocsátott támogatói okirat alapján valósult meg.

orwelli módon szentesítettek korábban bűnösnek vélt morális diszpozíciókat és magatartásformákat².

Dolgozatomban azt kívánom bemutatni, hogy ez a szentesítés mégsem ment egészen zökkenőmentesen, aminek oka egyebek mellett épp a fent említett személyek munkáiban keresendő. 1749. április 10-én Smith egyik barátja, David Hume ugyanis levelet írt Montesquieu-nek, amelyben először köteleződött el egy olyan nézet mellett, amely – Mark Blaug megfogalmazása szerint – „megkon-gatta a merkantilizmus vészharangját”³. Az azóta *pénzáramlási mechanizmus*-nak (specie-flow mechanism) nevezett jelenség értelmében⁴ ugyanis a pénz mennyisége minden, nemzetközi kereskedelmet folytató országban az egyensúlyi állapot felé tendál: ha egy adott országban fellelhető pénz mennyisége nő, a többi országhoz viszonyított árszínvonala is emelkedni fog, ha viszont az előbbi csökken, az árak is lefelé mozdulnak majd el. A merkantilizmus szempontjából ez a – sokak által a mai napig igaznak vélt – megállapítás azért volt vészjós-ló, mert ennek értelmében az egyre gazdagabbá váló és következésképpen egyre magasabb árszínvonalat produkáló országok hosszabb távon nem lesznek majd vonzó kereskedelmi partnerek, ellentétben az elszegényedőben lévő országok-kal, melyeknek egyre csökkenő árszínvonala könnyebben keltheti fel a kereske-dők figyelmét. Márpedig a merkantilizmus épp a pénzmennyiség felhalmozását szorgalmazta, ennek gyakorlata viszont – vélte Hume és később például Smith is – saját országuk hosszabb távú érdekeivel is ellentétes volna.

Furcsa módon tehát mind a magán-, mind pedig a közérdek azt kezdte dik-tálni, hogy a pénznek kifelé is kell áramolnia egy adott országból. Ennek egyik legfőbb eszköze pedig, amikor egy állam lehetővé teszi nyersanyagok vagy ol-csobb és jobb minőségű végtermékek külföldről való felvásárlását például a vá-mok mértékének csökkentésével vagy akár eltörlésével.⁵ Mindez azonban könnyen gyanúra adhatott okot. Míg ugyanis egy merkantilista keretrendszerben fel sem vetődhetett annak vádja, hogy a magánérdeküket maximalizálni vágyó kereskedők ne szolgálnák egyúttal a közérdeket is (hiszen a saját pénzmennyi-ségük gyarapításával szükségképpen gyarapították az országukban fellelhető pénzmennyiséget is),⁶ a Hume és Smith által propagált laissez-faire rendszer bi-zonyos esetekben immár azt is lehetővé tette, hogy a haszonmaximalizáló ágen-szek az országuk érdekeivel ellentétesen lépjenek fel.⁷

Efféle vádak leginkább a világ kevésbé fejlett vagy esetenként egészen elsze-gényedett részein fogalmazódtak meg. Az ún. német történeti iskola egyik előfu-táraként számontartott Friedrich List fogalmazta meg például leginkább kereset-lenül azt a később széles körben elterjedt nézetet, miszerint a laissez-faire – épp a fent említett okoknál fogva – nem egyformán kedvező minden ország számára, hanem épp arra biztosít lehetőséget, hogy gazdag és fejlett országok konzervál-ják vagy akár még tovább növeljék előnyüket társaikkal szemben. A *Das natio-nale System der politischen Oekonomie* (1841) című munkájának egyik híres passzusában egyenesen úgy fogalmazott, hogy „közkeletű bölcsesség [gemeine klugheitsregel], hogy amikor valaki felért a csúcsra, elrúgja azt a létrát, amelyen felmászott azért, hogy megfosszon ezáltal másokat annak lehetőségétől, hogy utána másszanak. Éppen ebben rejlik márpedig Adam Smith titka is [...]”⁸.

Amíg tehát a merkantilista keretrendszerben a homo oeconomicus könnyen megfért egy testben a homo politicussal, a smithiánus paradigma ugyanilyen könnyen ébreszthetett – akár szándék-, akár következményetikai – kételyeket azzal kapcsolatban, hogy a homo oeconomicus mennyire politicus is egyúttal.

A magánérdek-követés morális megítélése tehát – Mandeville és Smith minden igyekezete ellenére – újfent inkriminálódni kezdett, ami nem csak államközi kérdésekben érezte hatását, hanem, mint látni fogjuk, adott államok polgárainak egymás közötti viszonyaiban is.

Ezt pedig egy másik, szempontunkból még fontosabb kérdést is felvet. Ha ugyanis egy adott cselekedet morális megítélése kedvezőtlen, akkor annak véghezvitele társadalmi presztízsveszteséggel járhat végrehajtója számára, márpedig korábban, morálfilozófiai főművében még maga Smith is elismerni látszott, hogy efféle tényezők költségekként épülhetnek be az ágensek döntéseibe, vagyis arra készíthetik őket, hogy elálljanak szándékaiktól.⁹ A közjó azonban még ebben az esetben sem öncélként, hanem legfeljebb szándékolatlan következményként (unintended consequence) tételeződik,¹⁰ ami viszont sokak szemében továbbra is megoldatlanul hagyta azt a kérdést, hogy politikai közösségek miként képesek efféle „spontán rend” révén létrejönni vagy fennmaradni. Meggyőződésük szerint ugyanis ahhoz, hogy ez megtörténjen (ami viszont quaestio facti, mivel politikai közösségek tényszerűen léteznek) nem elegendő az önszereteten alapuló magánérdek-racionalitás, hanem az emberek döntéseibe kimondottan egy arra irányuló szándéknak is be kell épülnie, hogy politikai közösségeiket létrehozzák vagy fenntartsák.

Dolgozatomban a fenti dilemmák néhány magyarországi vetületét ismertetem. Jóllehet, a hazai közvélemény közel sem egyöntetűen utasította el a smithianizmust,¹¹ a jelen írás kizárólag olyan gondolatokra koncentrált, melyekben az érdekracionális önérdékkövetésnek a kritikája fedezhető fel.¹² Elsőként (1) a reformkortól a dualizmus koráig szemezgetek olyan szépirodalmi példák-ból, melyek a magánérdek-érvényesítéssel szemben nagyjából azonos szemléletű bírálatot fogalmaznak meg: ennek értelmében az érdekracionalitás a politikai viszályok szülőanyja, legyen szó akár párttűtésekről, akár a haszonmaximalizálás által ámbár szándékolatlanul okozott pauperizmusról. Mint látni fogjuk, szerzőink nagyrészt ugyanazokat az aggodalmakat osztották, melyek a merkantílista paradigma térszűrését követően különböző nyugati országokban is megfogalmazódtak. Ezeknek a jobbra implicit utalásoknak az azonosítását követően térek rá a (2) kérdés két explicit megfogalmazásának ismertetésére, melynek kapcsán egy olyan elgondolást vázolok fel, mely a Smith nevével azonosított politikai gazdaságtan diszciplináris kereteit kívánta oly módon kitágítani, hogy elismerte ugyan az emberek magánérdekek általi motiváltságát, ám úgy vélte, hogy az utóbbiba egy általa „közérzületnek” nevezett változó is természetszerűen be kell hogy épüljön, máskülönben az egyének önérdékkövetése politikai közösségeik felszámolását vonná maga után. A szóban forgó elgondolás szerzője, Kautz Gyula az utóbbi diszciplinát nevezte „nemzetgazdaságtannak”, valamint „országásztannak”, és állította ezeket szembe a hagyományos politikai gazdaságtannal.

Ott van a haza, hol a haszon? A magán- és a közérdek ábrázolásmódjai a 19. században

■ „Nem bízom senkiben, magamban is csak ott, hol érdek vonz vagy kötelez”¹³ – mondja a cselszövő Czillei Ulrik Vörösmarty *Czillei és a Hunyadiak* (1838) című tragédiájában, mikor épp a riválisaival való összeccsapását tervezgetve a polgárháború szélére sodorja az országot. Lelepleződését követően Czillei szél-

sőséges érdekracionalitása ráadásul a pozitív hős, Hunyadi László számára is nyilvánvalóvá válik, aki innentől fogva jól felfogott önérdekére apellálva igyekszik rávenni ellenlábását arra, hogy álljon el gyilkos szándékától: Hunyadi ugyanis azzal áll elő, hogy „kényszeríteni fogja” Czilleit a fő kormányzóságról való lemondásra, amikor pedig az utóbbi azt kérdezi, „és hogyan?”, arra azt a választ adja, hogy „ten érdekeddel! Ha ezt aláírod, csak néhányunk előtt lesz tudva vétked, és ez a kisebb baj. Nagy úr maradsz, és háborítlanul élsz a’ gyönyörnek [...]”¹⁴.

Czillei illetően ábrázolása meglehetősen különösnek mondható: a dráma egyik forrásaként szolgáló *Thuróczy-krónika* (1488) például még egy érzelemben, jelesül az irigységében (invidia) vélte felfedezni a bán cselekedeteinek okát,¹⁵ ami pontosan az ellenkezője Vörösmarty intrikusábrázolásának. Ha érzelemmentesnek éppen nem is nevezhetjük az ő Czilleijét, annyi mindenképp nyilvánvalóvá válik, méghozzá a saját szavaiból, hogy az érzelmeinek önmagukban nem lenne hajlandó engedelmessé válni. A témát Vörösmartyval nagyjából egy időben feldolgozó Tóth Lőrinc pedig, akinek munkája ma leginkább Erkel *Hunyadi Lászlójából* ismert,¹⁶ egy olyan machiavelliánus karakterként ábrázolja negatív hősét,¹⁷ akinek ambíciói kizárólag politikai természetűek, és akit aligha lehetne megvesztegetni egy a közügyektől távol töltött, háborítatlan élet lehetőségével.

Amíg tehát Thuróczy nál egyszerű magánemberi gyarlóságként jelenik meg a közjával való szembehelyezkedés, Tóth Lőrincnél pedig el sem válik egymástól a kettő (mivel a machiavelliánus homo politicusban ezúttal is mintegy egyesül a köz- és a magánérdek), Vörösmarty Czilleije egyenesen ördögi karakter, mivel a nála megjelenő érdekracionális ágens különösebb morális skrupulusok nélkül képes a köz kárára cselekedni. Czillei ezen jellemábrázolása azért is adhat súlyos aggodalomra okot, mert szemben azzal, ahogy a korban épp diadalmenetét ünneplő smithiánus politikai gazdaságtan vélte, a tömeges önérdekkövetés közel sem biztosan vezet el ahhoz a spontán rendhez, mely által Smith követői a magán- és a közérdek szembenállását áthidalhatónak vélték. Smith és Vörösmarty – talán szokatlanul tűnő – ellenpárként való beállítása azonban már csak azért sem teljesen önkényes döntés részünkről, mert a *Tudományos gyűjtemény* éppen Vörösmarty szerkesztősége alatt (1828–1833) közölt Smithszel foglalkozó írásokat is,¹⁸ amiből joggal következtethetünk arra, hogy a *Szózat* későbbi költője legalább közvetett ismeretekkel rendelkezett a skót gondolkodó fontosabb nézeteit illetően.

Vörösmarty azonban közel sem az egyetlen olyan szerző, aki szélsőségesen érdekracionális karakterekkel borzolta a korszak emberének kedélyeit. Nyugat-Európában tett utazásairól szóló leírásában a későbbi földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter, Gorove István a smithianizmus leplezetlen kritikáját tárta olvasói elé a manchesteri állapotok bemutatása révén. Érdemes hosszabban is idéznünk a vonatkozó részt: „A szabad ipar, szabad versenytannak, mely az emberi sors boldogságára alakult, legnemesebb, legtiszteletreméltóbb teoriái megszorodtak, teoriái életbe mentek át, de mit egy Shmith [sic!] elmekulcsai feltártak mint üdvöt, részben lett csak ilyen; a teoriának eredménye nagyszerű lőn, hasznos is, de nem jótékony egyaránt a népre; a szabad verseny, munkafelosztásnak, kereskedési szabadságnak eredményei felemeltek egyeseket, lenyomtak ezeket. Nem így volt ez elméletben kiszámítva, nem így fogamzott ez a félisteni agyban, hasztalan! most már Angolhon nagyszerű gépek birtokában nem fogja gépeit összerombolni, nem fogja tőkét felosztatni, amaz balgaság,

mert visszatérés a gyermekkorba, ez balgaság, mert jogot sért és küker nélkül sért. – Angolhon nem fog többé visszalépni.”¹⁹

Figyelmet érdemel, hogy Gorove bár „nemes” és „tiszteletre méltó” elméletnek nevezi a smithianizmust, jól láthatóan úgy véli, hogy a gyakorlatba átültetve az nem a várt eredményekkel járt, mert, míg egyeseknek kedvezett, másokra nézve káros hatással volt.²⁰ Különös körülmény, hogy Gorove e rövid beszámolója egy évvel Friedrich Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* (1845) című, jóval részletesebb, de hasonló szemléletmódú szociográfiája előtt jelent meg. Még inkább különös azonban az a körülmény, hogy a hazai sajtóban elsőként a *Budapesti Híradó* és hasonló, konzervatív folyóiratok vették szárnyaikra a német szerző munkáját (nem is beszélve arról a Kemény Zsigmondról, aki a *Pesti Napló*ba 1853–54-ben írt cikkeiben a saját neve alatt, forrásmegjelölés nélkül emelt át részeket Engels könyvéből).²¹ Mindennek feltehető oka az lehetett, hogy az említett írások szerzői ezáltal igyekeztek idejekorán figyelmeztetni a közvéleményt a smithianizmus árnyoldalaira, és próbálták meg elejét venni a Gorove által is vázolt pauperizmus itthoni megjelenésének.

Kevésbé explicit módon ugyan, de hasonló aggodalmakat sejthetünk a század második felének regényirodalmában is. Hogy csak egyetlen példát említsünk: Jókai *Fekete gyémántok* (1870) című regényének egy emlékezetes helyén Berend Iván, a hangsúlyosan közjóorientált gondolkodású bányamérnök és bányatulajdonos, aki minden elfoglaltsága ellenére mindig empatikus még beosztottaival is, a Bécsből érkező és őt tönkretenni igyekvő bányavállalat vezetőit egyszerű „börzelovagoknak” nevezi „nemzetgazdászok” helyett.²² Az előbbieket ugyanis kizárólag a haszonmaximalizálás vágya vezérli, amit többek között az a jelenet is egyértelművé tesz, amikor a későbbi bányarobbanáskor emberéletek mentése helyett az anyagi kárukat igyekeztek volna mérsékelni inkább. Berend tehát kizárólagos magánérdek-érvényesítési szándékuk miatt tagadja meg tőlük a „nemzetgazdász” nevet, ám e kifejezés pontosabb jelentése után mégsem Jókainál érdemes kutakodnunk.

Nemzetgazdaság és országászat

■ Amikor Eötvös József 1864-ben svábhegyi otthonában egy rövid látogatás erejéig vendégül láthatta a német történeti iskola megalapítójaként számontartott Wilhelm Georg Friedrich Roschert (1817–1894), akkor a találkozózt követően azt vetette papírra, hogy éppen olyan embernek ismerte meg, „minőnek felfogás[a] szerént, nemzetgazdának lenni kell. Kevés úgy nevezett genialitás, de annál több természetes ész és józan felfogás”²³. Jóllehet más szavakal, de mintha Eötvös is a Gorovénál látottakat fogalmazná meg újra, csak még élesebben: az elmélet, legyen az bármilyen „nemes”, vagy „tiszteletre méltó” mit sem ér, ha a gyakorlatban nem az elvárt módon alkalmazható.

A pozitív benyomás aligha lehetett a véletlen műve, mivel Roschernek – Eötvöshöz hasonlóan – ugyancsak komoly fenntartásai voltak az általános igényű politikaelméletekkel (az „általános államelmélettel” vagy „doctrinar fejtegetésekkel”) szemben.²⁴ Az emlékezetes találkozó azonban nemcsak Eötvösben hagyott mély nyomot, hanem Roscher egy korábbi tanítványa, a szintén jelen lévő Kautz Gyula is beszámolt róla.²⁵ Kautz, akit ma leginkább a „magyar gazdasági eszmetörténetírás atyjaként”²⁶ ismerünk, később mintegy másfél évtizeden át (1865–1880) Deák-párti színekben volt országgyűlési képviselő, nyolc éven ke-

resztül (1892–1900) tevékenykedett az Osztrák–Magyar Bank főkormányzójaként, 1863-tól pedig a Pázmány Péter Tudományegyetem közjog-, kereskedelmi jog-, illetve nemzetgazdaságtan-tanáráként az Osztrák–Magyar Monarchia olyan prominens döntéshozóinak szellemi fejlődéséért volt felelős, mint Széll Kálmán vagy Wekerle Sándor.²⁷

Arról, hogy a svábhegyi villában eszmét cserélő triumvirátus mindhárom tagja közös szellemi talapzaton állt, már abból is meggyőződhetünk, hogy Eötvös politikafilozófiai főműve, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* (1854), valamint Kautz (egyik) magnum opusa, *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon* (1868) nemcsak címeikben emlékeztetnek egymásra, hanem módszertanuk is hasonló. Kautz szerint a nemzetgazdasági eszmék történetének azt kell leltárba vennie, hogy az „*egyres népeknél* [kiemelés tőlem – S. Á.] vagy egész korszakokban, az államszervezet, a nemzeti háztartás, a politikai és anyagi érdekek felőli eszmék s nézetek [miként] keletkeznek s alakúlnak.”²⁸ Ugyan Eötvöstől eltérően ő a szóban forgó eszméknek szinte kizárólag magyarországi dokumentumait gyűjti csokorba, a két szerzőnek mégis közös vonása, hogy egyikük sem kíván elköteleződni bármilyen, általuk tárgyalt eszmerendszer iránt. Az utóbbinak nyomát láthatjuk például Kautz egy későbbi írásának egyik, szempontunkból különösen érdekes szöveghelyén is: „Míg ugyanis az egyik fél (napjainkban az úgynevezett *laissez faire*- meg a manchester-párt) az államot majdnem teljes tétlenség és közönbösségre utalja, s attól vár minden üdvöt, ha a társadalom gazdasági életével és vajúdásaival mit sem törődik; sőt azt is állítja, hogy az emberek önérdeke a társadalomban már magától is mindég a közjó előmozdítására hat: addig egy másik fél [...] azt követeli, hogy a státus avatkozzék minden közgazdasági dolgokba, vegye vezetése alá a népgazdaság minden mozzanatait, s gondoskodjék tüzetesen a felől is, hogy az egyéni érdek romboló hatásai alatt a társadalom szerencsés fejlődése meg ne zavartassék. A felfogás egyike sem indokolható.”²⁹

Túl azon, hogy a fenti sorokból könnyen észrevehető Kautzknak az eötvösi felfogáshoz való közelsége, az idézet által felvetett legfontosabb kérdés mégis inkább az, hogy a szerző miért is nem kívánja letenni a garast egyik rivális eszmerendszer mellett sem.

Az utóbbinak márpedig nem szigorúan vett politikai gazdaságtani okai vannak (tehát elsődlegesen nem szakpolitikai kérdések miatt bírálta a fenti irányzatokat), hanem a politikum sajátos természetéről alkotott felfogása áll a kérdés hátterében. A politikai közösségeket ő ugyanis „öslétnek” vagy „közületnek”³⁰ nevezte, melynek egyik lényegalkotó tulajdonsága éppen az szerinte, hogy sem a magán-, sem pedig a közérdek szempontrendszer nem tekinthető kizárólagosnak bennük, hanem – mint véli – a polgárok mindennapi döntéseibe spontán módon beépül egy általa „közérületnek” (Gemeinsinn) nevezett változó, mely meggátolja őket abban, hogy magánérdek-érvényesítéseik során olyan túlzásokba essenek, melyek „öslétük” vagy „közületük” felbomlásához vezetnének, egyúttal pedig szükségtelenné teszi a manchesteristák által javasolt állami beavatkozást is. „Az önhaszonvágy, mely össze nem tévesztendő haszonleséssel és önzéssel, korántsem fogyatkozása erkölcsi lényünknek, hanem mint szükséges és termékenyítő kútfeje a legeredményesb emberi fáradozásnak és tevékenységnek [...]. Az önhaszonvágy elfajulását önzéssé s annak elszigetelő hatásait általában akadályozza, illőtőleg ellensúlyozza minden erkölcsileg egészséges emberben a *közérület* [kiemelés tőlem – S. Á.], a vonzalom embertársainkhoz.”³¹

Mindennek értelmében tehát az, hogy az embereket az „önhaszonvágy” (vagyis a smithi magánérdek) vezérli, Kautz szerint olyan ténykérdés, mely erkölcsileg se nem helyeselhető, se nem ítélnélhető el. Ha azonban az önhaszonvágnak nem szab határokat a közérzület, akkor immár morálisan is helyteleníthető önzéssé fajulhat. A közérzület ugyanakkor, mint változó (legtöbbször) spontán épül be az emberi döntéshozatalba, mivel ki-ki tisztában van azzal, hogy a rövid távú haszonmaximalizálás olykor hosszú távú társadalmi költségekkel járhat, mely alól legfeljebb az „erkölcsileg nem egészséges” döntéshozók képeznek kivételt (vagyis azok, akik felültek Mandeville és Smith – Hirschmannnál korábban látott – cselének, és a „szenvedélyt” (passion), valamint a „bűnt” „előnyként”, illetve „érdekként” gondolták el).

Összegzés

■ Amikor tehát Kautz nemzetgazdaságról beszél, egy olyan tudományterület diszciplináris kereteit igyekszik vázolni, mely az általa túlonként redukálnak tartott smithi elmélet sarokkövén, az önszereteten alapuló érdekracionalitáson túl egy másik motívumot, a politikai közösség és a politikai rend fenntartására irányuló szándék meglétét is feltételezi az emberben. A közérzület fogalmának a nemzetgazdaságba vagy általában véve a politikatudományba való beemelése azonban nyilvánvaló problémákat is felvet, mivel egy adott döntés vagy cselekedet sokkal kevésbé tűnik megjósolhatónak, ha az országonként és koronként nyilvánvalóan eltérő közérzületet tekintjük a szóban forgó döntések vagy cselekedetek egyik részokának. Úgy is mondhatnánk, társadalomtudományi szempontból egy ilyen elmélet sokkal kevésbé vonzó egy olyanhoz képest, mely kizárólag az érdekracionális önzést tekinti döntéseink vagy cselekedeteink mozgatórugójának.

Gondolatmenetünkkel mindenesetre azt kívántuk érzékeltetni, hogy Kautz egy olyan problémával viaskodik, amely már hosszabb ideje foglalkoztatta mind a magyar, mind pedig a nemzetközi közvéleményt. Mivel pedig a szerző nemcsak a „magyar gazdasági eszmetörténetírás atyjának” számít, hanem napjainkig egyetlen nagy formátumú képviselőjének is, a fentebb vázolt dilemma Kautz általi, explicit megfogalmazásai a korszak eszmetörténetének különösen fontos dokumentumait képezik.

■ JEGYZETEK

1. James Bonar: *Philosophy and Political Economy*. Transaction Publishers, New Brunswick 1992. 11–59.
2. Albert O. Hirschman: *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism before Its Triumph*. Princeton University Press, Princeton, 2013. 39.
3. Mark Blaug: *Economic Theory in Retrospect*. Cambridge University Press, Cambridge, 1985. 22.
4. David Hume: *Letter to Montesquieu*. In: J. Y. T. Greid (ed.): *The Letters of David Hume*. I. Clarendon Press, Oxford, 1932. 136. Nyomtatásban először 1752-ben jelent meg ez a gondolat a szerző egyik esszéjében: David Hume: *A kereskedelem mérlegéről*. In: Takács Péter – Kovács Zoltán – Kontler László (szerk.): *David Hume összes esszéi*. Atlantisz, Bp., 1994. 71–89.
5. Adam Smith: *A nemzetek gazdagsága, e gazdagság természetének és okainak vizsgálata*. (Ford. Bilek Rudolf) Akadémiai Kiadó, Bp., 1959. 485–507.
6. John Pocock ezt a jelenséget nevezte „neomachiavellianus politikai gazdaságtannak”. Megfigyelései szerint ugyanis a 17. század politikai nyelvzetében olyan változások mentek végbe, melyek eredményeképpen az államérdek vagy államrezon „fontok és schillingek” formájában is kifejezhetővé vált. Mint írja: „[a] Kereskedelem nevű entitás pillanatok alatt tűnt fel a politika nyelvzetében, és onnantól fogva egyetlen szónok, röpiratíró vagy elméletalkotó sem engedhet-

- te meg magának, hogy megfeledekzen róla [...]”. John Pocock: *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton University Press, Princeton, 2003. 425.
7. Aaron Kitch: *Political Economy and the States of Literature in Early Modern England*. Ashgate Publishing Limited, Burlington, 2009. 105–128.
8. Friedrich List: *Das nationale System der politischen Oekonomie*. Cotta, Stuttgart-Tübingen, 1841. 501.
9. Adam Smith: *The Theory of Moral Sentiments*. A. Millar, London, 1759. 64., 258.
10. Anna Markwart: *Unintended Consequences – Chosen Aspects: Adam Smith vs Bernard Mandeville*. Ruch Filozoficzny 2017. 72 (4).
11. Vö. Nyíri Kristóf: *Európa szélén*. Kossuth Kiadó, Bp., 1986. 9–34.
12. Smith a 19. század közepén már viszonylag közismertnek számított Magyarországon is. Tudomásunk szerint Bethlen Elek az észak-amerikai gyarmatok monetáris politikája kapcsán említette első ízben Smith nevét egy 1818-as tanulmányában, ezt követően viszont a 30-as évektől kezdődően beszélhetünk számottevőbb Smith-recepcióról – csak hogy a legismertebbet említsük, Széchenyi is többször hivatkozik rá a *Hitelben* (1830) –, 1891–95 között pedig Smith politikai gazdaságtani főműve is megjelent magyar fordításban (*Vizsgálódás a nemzeti vagyonosság természetéről és okairól* címmel). Bethlen Elek: *Allgemeine Notizen über Siebenbürgen*. Ansichten von Siebenbürgen, 1818. 18–19.
13. Vörösmarty Mihály: *Czillei és a Hunyadiak*. In: *Vörösmarty Mihály drámai művei*. Osiris Kiadó, Bp., 2005.
14. Uo.
15. „Közben Cillei Ulrik gróf lelke heves háborgása közepette újra átgondolta hogy a néhai János gróf úr iránt régen fogant gyűlöletét miképpen hozhatná világra az apa halála után a fiai ellen [invidiam qua via illum defuncto patre in illius filios parturire posset]”. Thuróczy János: *A magyarok krónikája*. In: Thuróczy János: *A magyarok krónikája – Rogerius mester: Siralmas ének*. Osiris Kiadó, Bp., 2001. 154.
16. Vö. Ábrányi Kornél: *Erkel Ferenc élete és működése*. Buschmann F. könyvnyomdája, Bp., 1895. 26.
17. Hunyadi László egy ponton például azt mondja az akkor már Czillei cinkosának számító uralkodóról, V. Lászlóról, „tettetést tanult Cilleytől”. Tóth Lőrinc: *Hunyadi László. Tört. szomj*. Buda, 1839. 117.
18. Fenyő István: *A Tudományos Gyűjtemény Vörösmarty Mihály szerkesztése idején (1828–1832)*. In: Kókay György (szerk.): *A magyar sajtó története*. I. 1705–1848. Bp., 1979. 295–300.
19. Gorove István: *Nyugot. Utazás külföldön*. II. Heckenast Gusztáv, Pest, 1844. 35–36.
20. Gorove írásáról bővebben lásd Tóth Kálmán: *A kapitalizmus apológiája és kritikája Gorove István Nyugot című útleírásában*. In: András Csaba – Hites Sándor (szerk.): *Kapitalizmus és irodalomtörténet*. Reciti, Bp., 2022. 141–154.
21. Schlett István: *Szociáldemokrácia és a magyar társadalom 1914-ig*. Gondolat, Bp., 1982. 11; Komlós Aladár: *Kemény és Engels*. Irodalomtörténet 1949. 1. sz. 122–129.
22. „Iparizók társulata ez? – Nem: börtelovagoké. »Nemzetgazdászattal foglalkoznak ezek?« – Nem: szerencsejátékosoké.” Jókai Mór: *Fekete gyémántok*. Papadoskönyv.hu, Bp., 2016. 379.
23. Eötvös József: *Naplójegyzetek. Gondolatok 1864–1868*. Bp., 1941. 47.
24. Kautz Gyula: *Roscher Vilmos és a történelmi módszer a közgazdaságtudományban*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1896. 4.
25. Kautz Gyula: *Roscher Vilmos és a történelmi módszer a közgazdaságtudományban*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1896. 4.
26. Bekker Zsuzsa: *Széchenyi és Kautz. A „helyes középút” tradíciója*. Társadalom és gazdaság Közép- és Kelet-Európában / Society and Economy in Central and Eastern Europe 1999. 2. sz. 38–62.
27. Schwarzwölder Ádám: *Family Background, Preparation and Opportunity: The Making of the Dualist-Era Hungarian Minister, Kálmán Széll*. Central Europe 2022. Vol. 20. Issue 1–2. 45–64.
28. Kautz Gyula: *A Nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*. Heckenast Gusztáv, Pest, 1866. 1.
29. Kautz Gyula: *A Nemzetgazdaság és pénzügytan rendszere*. Heckenast Gusztáv, Bp., 1870. 16.
30. Az 1860-as években mindkét terminus neologizmusnak számított (jelenlegi tudásunk szerint az „öszlét” Kautz minden erőfeszítése ellenére sem eresztett gyökeret a korszak köznyelvében, de a közület sem vált a mindennapi diskurzus részévé, jöllehet 1868-tól kezdődően fel-felbukkan szakirányú sajtótermékekben), a szerző pedig minden bizonnyal azért kényszerült efféle szóalkotásra, mert egyértelművé kívánta tenni, hogy az általa „öszlét”-nek és „közület”-nek ne-

vezett fogalmak nagyban különböznek mind a közösség (Gemeinschaft, community), mind a társadalom (Gesellschaft, society), mind pedig az állam (Staat, state) fogalmaitól.

31. Kautz Gyula: *Politika vagy országásattan, tekintettel a két művelt világrész államintézményeire és törvényhozására*. Pest, 1862. 4

